

УДК 37.01:502.2+130.2

Г. П. ПУСТОВІТ

ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ У ЗМІСТІ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Систематизовано й проаналізовано сучасне розуміння сутності проблем взаємодії людини і природи. Здійснено історико-генетичний аналіз, виокремлення й характеристику провідних філософсько-культурологічних та природничо-гуманітарних концепцій гармонізації взаємодії в системі «природа–людина–суспільство», розкрито їх сутнісні ознаки, тенденції й закономірності екстраполяції в сучасний цивілізаційний поступ. У ретроспективі охарактеризовано інформаційне поле, у межах якого доцільно проводити ефективний аналіз подій та явищ, що забезпечує умови для більш реалістичних їх оцінок.

Ключові слова: філософсько-культурологічні й природничо-гуманітарні концепції, взаємодія людини і природи, екологічна освіта, зростаюча особистість, історико-генетичний аналіз.

Г. П. ПУСТОВІТ

ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В СОДЕРЖАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Систематизировано и проанализировано современное понимание сущности проблем взаимодействия человека и природы. Осуществлено историко-генетический анализ, характеристики ведущих философско-культурологических и гуманитарных концепций гармонизации взаимодействия в системе “природа-человек-общество”, раскрыты их существенные особенности, тенденции и закономерности экстраполяции в современный процесс развития цивилизации. В ретроспективе дана характеристика того информационного поля, в пределах которого есть возможность эффективно проводить анализ событий та явлений, что в итоге обеспечивает условия для более реалистических их оценок.

Ключевые слова: философско-культурологические и гуманитарные концепции, взаимодействие человека и природы, экологическое образование, личность, историко-генетический анализ.

G. P. PUSTOVIT

THE PHILOSOPHICAL AND CULTURAL CONTEXT OF THE PROBLEM OF INTERACTION BETWEEN A HUMAN AND NATURE IN THE CONTENT OF MODERN ENVIRONMENTAL EDUCATION

The modern understanding of the essence of the problems of interaction between a human and nature has been systemized and analyzed in this research. There have also been made a historical and genetic analysis, detection and characterization of major philosophical, cultural, natural and humanitarian concepts of interaction harmonization in the «nature-a human being-society» system. Their essential features, trends and patterns of extrapolation to modern civilization progress have been revealed. In retrospective the article presents the characteristics of the information field, which outlines expediency for an effective analysis of events and phenomena to be carried out, which, in its turn, provides the conditions for their more realistic evaluation.

Keywords: philosophical, cultural, natural and humanitarian concept, the interaction between a human and nature, environmental education, a growing personality, historical and genetic analysis.

Актуальність розгляду означеної проблеми детермінується тенденціями загальнопланетарних цивілізаційних процесів сучасності, всезростаючим практично неконтрольованим впливом людини на навколишнє середовище. Це є домінантою в усвідомленні людством необхідності докорінних змін не лише у політичних, технологічних, соціально-економічних сферах власної життєдіяльності, а й прискорює процеси пошуку

ефективних шляхів формування нової ціннісної сфери особистості стосовно людини, а отже, і довкілля, яке її оточує, нових методологічних основ взаємодії людини і природи у системі «природа–людина–суспільство».

Значна частина дослідників сходяться на думці, що екологічна криза сучасності має філософсько-культурологічний, світоглядний характер (С. М. Глазачов, В. Г. Кремень, М. М. Кисельов, В. С. Крисаченко, В. А. Лось, М. М. Мойсеев, Г. Г. Філіпчук, М. І. Хілько, Г. І. Швєбс та ін.). Практично всі вони відзначають наявність нині жорсткого прагматизму у ставленні людини до природи, зумовленого домінуванням впродовж кількох століть стійкої антропоцентричної свідомості суспільства, яка фактично допускала всездозволеність людської діяльності в природі, а на сучасному етапі виявляє серйозну загрозу подальшому існуванню й розвитку біосфери і людини як її частини.

Саме загострення протиріч у взаємодії людини і природи в результаті антропогенного впливу на довкілля, а отже, і нагальна необхідність їх подолання зумовлені тим, що сьогодні необхідно зберегти природу не тільки як умову існування цивілізації, а і як основу функціонування біосфери, у межах якої має відбуватися взаємно обумовлений процес гармонійного розвитку людини і природи. Усвідомлення людством цих проблем, на думку В. О. Лекторського, «пов'язано з глибинними трансформаціями цивілізації, з питанням виживання або загибелі самої людини, із своєрідним антропологічним вибором» [1, с. 28]. Тому цю проблему ми розглядаємо і як важливу педагогічну проблему, вирішення якої має забезпечити умови ефективної підготовки підростаючого покоління до життя у майбутньому на принципах екологічної доцільності їхньої діяльності у довкіллі.

У контексті вирішення проблеми пошуку ефективних екологічно доцільних шляхів взаємодії людини з навколишнім середовищем принципове значення має методологічний принцип, що розкриває практичну діяльність особистості у довкіллі як головну у взаємостосунках людини і природи на різних етапах свого історичного розвитку. На підставі цього можемо виокремити й охарактеризувати сутність трьох основних концепцій становлення і розвитку процесів взаємодії людини і навколишнього середовища в системі «природа–людина–суспільство».

Перша з них розкриває та характеризує сутність такої взаємодії, як пряму залежність людини від природи на основі незаперечного визнання її могутності. Це відповідно спричинило свідоме обожнення людиною як окремих елементів (об'єктів), так і природи загалом, а отже, пошук шляхів власної поведінки і діяльності, яка би не порушувала гармонію у довкіллі і не вступала у протиріччя зі сформованими політеїстичними уявленнями про довкілля і місце людини в ньому.

Друга концепція розкриває зовсім інший за своєю сутністю тип діяльності людини у довкіллі, який характеризувався колосальним втручанням у природу з метою її підкорення, а результатом – задоволення прагматичних потреб як окремої особистості, так і цивілізації у процесі її соціально-економічного розвитку. Для цієї концепції на початковому етапі характерним був значний вплив релігій на розуміння сутності процесів взаємодії людини і природи (насамперед на Західному шляху розвитку цивілізації), тоді як пізніше, з розвитком капіталізму, пріоритетною стає ідея розвитку науки як рушійного чинника у досягненні «перемоги над природою». Ця ідея, склавши основу антропоцентричного шляху розвитку цивілізації, залишалась провідною до середини ХХ ст. і навіть нині має значний вплив на процеси взаємодії людини і довкілля.

Водночас, із середини 20-х років ХХ ст., завдяки працям В. І. Вернадського ця ідея зазнає трансформації і, розвиваючись паралельно з попередньою, стає однією з методологічних основ нового типу взаємодії людини і природи. Її сутність полягає у пошуку й обґрунтуванні процесів гармонійного та взаємопов'язаного розвитку цивілізації і природи, що в результаті, на думку вченого, мало забезпечити ефективне функціонування ноосфери, як сфери розуму [2, с. 16–17]. За обмежених природних багатств планети, для забезпечення поступального розвитку людство має будувати свою діяльність на науково обґрунтованих принципах обмежено-раціонального споживання природних ресурсів. Як відзначають, О. К. Драйєр і В. О. Лось, «саме ідея поєднання динаміки економічного зростання зі збереженням структури біосфери, чітко

сформульована у ці роки, дала змогу визначитись з основними контурами можливих шляхів гуманізації взаємодії людини і природи у ноосфері» [3, с. 36].

Логічним продовженням розвитку цих ідей є третя концепція, яка за своєю внутрішньою побудовою є дуже складною і навіть суперечливою. Це пов'язано з тим, що нині методологічну основу взаємодії людини з навколишнім середовищем у системі «природа–людина–суспільство» становлять певні концептуальні ідеї, зокрема ідея «коеволюції» (М. М. Мойсєєв, С. М. Родін, Р. Флейвел та ін.). Ця ідея, на нашу думку, ґрунтуючись на поєднанні природничого і соціогуманітарного знання про довкілля, дає змогу створити найбільш універсальну модель майбутнього соціоприродного середовища (навколишнього середовища), у межах якого еволюційні процеси розвитку цивілізації і природи тісно взаємопов'язані, де суспільство і штучно створений людиною світ розглядається таким же витвором природи, як і всі інші атрибути довкілля [4, с. 72–74].

На підставі зазначеного вище ідея «коеволюції» має розглядатися методологічною основою побудови змісту екологічної освіти зростаючої особистості. В поєднанні з ідеями природовідповідності, логічного взаємозв'язку і взаємообумовленості педагогічних процесів та їх наслідків, і з врахуванням сутності розвитку свідомості особистості, що обґрунтовано А. Дістервегом, Я. А. Коменським, А. С. Макаренком, В. О. Сухомлинським, К. Д. Ушинським в історико-педагогічному контексті, вона становить основоположні фундаментальні конструкти сучасної екологічної освіти особистості.

Однак цілісний аналіз проблем взаємодії людини і природи у змісті екологічної освіти має здійснюватись з врахуванням інших ідей та філософсько-культурологічних і природничо-гуманітарних концепцій. Так, близькою до попередньої є ідея «біоцентризму» (Р. Неш, Р. Аллен та ін.). Її прибічники розглядають всіх живих істот, усі природно-територіальні комплекси планети як такі, що визначально мають незаперечну цінність незалежно від людських потреб чи їхніх прагматичних інтересів. Тому навколишнє середовище у взаємозв'язку і взаємозалежності всіх його компонентів, на їхню думку, недоречно розглядати у вигляді класичної жорсткої біологічної піраміди, а необхідно уявляти його цілісним кільцем цих взаємопов'язаних і водночас конкуруючих між собою компонентів. Наступною провідною ідеєю цієї концепції, на думку М. М. Кисельова, В. Л. Деркача та інших науковців, є те, що «моральні і політичні ідеали не можуть обмежуватись інтересами людства, воно мусить, нарешті, усвідомити проблему своєї відповідальності перед живими світом планети» [5, с. 40].

На підставі зазначеного вище необхідним є обґрунтування ще одного важливого висновку, який пояснює часткову утопічність ідеї біоцентризму. Насамперед це думка Р. Неша про неможливість досягнення такого стану духовності людства, коли б воно ставило інтереси живих істот, недоторканість їхнього життєвого простору вище власних прагматичних інтересів, поступу в економічному розвитку або ж поступилось власним життєвим простором заради будь-якої живої істоти.

Підтвердженням цього висновку є сучасний екологічний стан довкілля в нашій державі, зокрема приміських лісів, які без будь-якого контролю вирубаються під приватні забудівлі, що є наслідком нерозуміння важливості збереження довкілля для майбутніх поколінь, невміння переважної більшості людей поводитись у природі, а головне, всезростаючий до катастрофічних для довкілля меж прагматизм українського суспільства, що за нашим висновком, є основним негативним чинником, який перешкоджає впровадженню ідей «біоцентризму» та «коеволюції».

Своєрідним продовженням ідей «коеволюції» і «біоцентризму» є ідея «екоцентризму» (О. Леопольд, Дж. Лавлок) та більш радикальної за своїми підходами у вирішенні екологічних проблем «глибинної екології» (А. Наєсс й ін.) та руху «зелених». Так представники «екоцентризму» розглядають людину як один з біологічних видів, який визначально є складовою біосфери, а його діяльність у довкіллі за своєю сутністю є надзвичайно складним і багатомірним процесом, що має органічно вплітатись у загальну канву функціонування біосфери. Саме останнє, на думку О. Леопольда і Дж. Лавлока, є найбільш проблематичним, оскільки неоднорідність політичних, економічних, соціальних та культурологічних засад розвитку держав світу, а отже, об'єктивність прагматизму людства у задоволенні своїх потреб нанівець зводить намагання екоцентристів досягти гармонії у взаємодії людини і природи [6, с. 79–81].

Саме останнє, тобто неможливість нині чи у найближчому майбутньому реалізувати на практиці ідеї «екоцентризму», викликало появу досить радикальної за своїми підходами у вирішенні екологічних проблем доквілля «глибинної екології» (А. Наесс, С. Джоанна, Ф. Пет і ін.). Прибічники цієї концепції відкидають м'яку тональність просвітницької екологічно спрямованої діяльності в соціумі, надаючи перевагу необхідності проведення докорінних змін системи цінностей, а отже, і свідомості громадян. Насамперед, на їхню думку, людство має побачити і навіть пережити реально чи віртуально катастрофічні для природи наслідки своєї діяльності і на цій основі усвідомити особисту причетність кожного до вирішення екологічних проблем доквілля. Тим самим поступальний і тривалий процес еволюції цивілізації і природи вони вважають мало перспективним, і загалом згубним для навколишнього середовища, обґрунтовуючи радикальні, навіть революційні підходи до «трансформації свідомості і ставлення людей до природи» [7, с. 12], а також актуалізуючи тезу про те, що необхідним є зміна не лише звичок людини, а насамперед її переконань. Тобто прибічники «глибинної екології» визначають шлях радикальних змін всього устрою цивілізації як найбільш ефективний у збереженні життя на планеті.

Близьким за ідейною спрямованістю до «екоцентризму» є рух «зелених», з його розмаїттям напрямів, форм і методів боротьби за врятування життя на планеті. Так «яскравозелені» прихильники «глибинної екології» уявляють Землю як живу істоту, біосферу – як єдиний істинний суб'єкт права, а людину розглядають лише як негативний чинник сучасного розвитку. Тому і пріоритетами у цій природничій і соціогуманітарній конструкції є насамперед: біосфера, все живе взагалі, а на останньому місці – людина. Відповідно «соціальні екологісти» відрізняються намаганням перейти до «нової моделі розвитку» цивілізації, що сприймається як відмова від збільшення споживання або, простіше кажучи, відмова від зростання задоволення потреб людини.

Окремий напрям руху «зелених» складають «сірі», кількість яких особливо зростає під час передвиборчих кампаній, спекулюючи на місцевих інтересах у вирішенні екологічних проблем; їхні групи використовують екологічну проблематику задля збільшення свого потенційного електорату.

Найбільш радикальним напрямом цього руху є «коричневі» (екофашисти, «зелені» кхмери), які захищають свої інтереси «особливими» методами, включаючи екстремістські. До них належать окремі групи руху «Грінпіс», які стоять на позиціях радикалізму: досягнення успіху в охороні природи за умови знищення окремих виробництв, заборони атомної енергетики тощо.

Ще один напрям руху «зелених» становлять «романтики» («салатні»). Головною доктриною їх діяльності щодо охорони доквілля є максимальне збільшення добробуту і зменшення страждань на планеті. Відповідно, на їхню думку, будь-яку живу істоту треба захищати незалежно від інтересів людини (переважно це товариства захисту хатніх тварин та інші аналогічні об'єднання).

Ідеї прибічників радикальних змін ставлення до природи як окремих громадян, так і суспільства загалом, є підґрунтям ще однієї сучасної концепції – «антиантропоцентризму». Так, на думку Б. Каллікота, єдиним шляхом виходу цивілізації з екологічної кризи є надання всім без винятку об'єктам природи та самій природі прав і відповідного правового захисту на рівні, не нижчому, як і людині. Розвиваючи цю ідею, прихильники «антиантропоцентризму» надають пріоритет дикій природі порівняно з людиною. Вони вважають, що захищати необхідно насамперед права диких тварин, а не свійських, оскільки останні, як і людина, є потужними деструктивними факторами доквілля, тому не заслуговують на охорону. Ще далі у розвитку вказаної ідеї пішов М. Росел, який, визнаючи людину та її діяльність як основний чинник загибелі життя на планеті, обґрунтовує необхідність війни проти людства як єдиний засіб врятування планети [8, с. 138].

У контексті останнього показовою є загальна ідейна спрямованість позиції прибічників концепції «антиантропоцентризму», яка проявляється у непримиренному ставленні не стільки до людини, скільки до її діяльності у доквіллі. Так Дж. Мюір, американський філософ і активний діяч міжнародного екологічного руху, висловлюючись стосовно цього, зазначає, що «за війни між людиною і ведмедами він був би на боці ведмедів» [9, с. 81].

Однак помилковим було би вважати, що всі ідеї «антиантропоцентризму» є настільки радикальними і навіть войовничими стосовно людини і її діяльності у доквіллі. Нині помірковані їх варіанти простежуються у теоретичних концепціях глобалістів. І насамперед щодо налагодження дієвого контролю за демографічними процесами, розвитком атомної енергетики, врятуванням тропічних лісів на планеті, що має значно зменшити антропогенне навантаження на екосистеми, а отже, створити умови для їх самовідновлення.

Окреме і помітне місце серед охарактеризованих вище концепцій належить ідеям «інвайронменталізму» (У. Бек, М. Белл), які відзначаються поміркованістю позицій щодо подолання екологічних кризових ситуацій, акцентують увагу на єдності і логічній завершеності підходів у вирішенні політичних, технічних, наукових, економічних і соціальних проблем на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Особливе місце у цій філософсько-культурологічній конструкції належить вирішенню значного кола педагогічних проблем, насамперед формування наукового світогляду, ціннісної сфери, переконань особистості та навичок діяльно-практичного спрямування з їх реалізації у навчальній та конкретній природоохоронній роботі.

Більшість з цих концепцій так чи інакше детермінували розвиток і появу наприкінці 90-х років ХХ ст. концепції сталого розвитку (Ріо-де Жанейро, 1992), яка, на думку одних (В. С. Голубев, К. С. Лосєв, А. Д. Урсул)? є панацеєю у вирішенні значного кола проблем людства і насамперед екологічних, на думку інших (М. М. Мойсєєв, І. Т. Фролов, Г. І. Швєбс) – переважна більшість ідей, які становлять методологічну основу цієї концепції, є визначально утопічними. Підтвердженням останнього, вважає М. М. Моїсєєв є те, що «в результаті людської діяльності докорінно порушено рівновагу протікання природних процесів у біосфері, які відновити за допомогою відомих нам сьогодні методів і технологій практично неможливо. У людства є два шляхи відновлення рівноваги – перейти до повної автотрофності (поселити людину у штучно створену техносферу) або зменшити антропогенний вплив на природу в десятки разів [11, с. 22].

Однак, зваживши всі «за» і «проти», прибічники цієї концепції, і ті, хто її заперечує, визнають, що концепція сталого розвитку є провідною і такою, яка буде визначати у ХХІ ст. подальший розвиток цивілізації на планеті. Доповнюючи та удосконалюючи її, людство зможе побудувати у майбутньому нові філософсько-культурологічні, морально-етичні, політичні та економіко-соціальні конструкти, які мають допомогти йому вийти з екологічної кризи. За висновком Г. І. Швєбса, це буде можливим лише за умов «формування гуманістично спрямованих стосунків людини з природою, як методологічної основи взаємодії у системі «природа–людина–суспільство» [10, с. 37–39].

На підставі зазначеного вище можемо зробити висновок, що стратегія розвитку людства у ХХІ ст. (маємо на увазі стратегію сталого розвитку як стратегію перехідного періоду у певному цілісному сенсі) має складатись, щонайменше, з двох основних складових: науково-технологічної і морально-соціальної. Якщо найближча перспектива науково-технологічного розвитку цивілізації ще більш-менш зрозуміла – створення енергозберігаючих і ресурсозберігаючих безвідходних технологій, нових матеріалів і, відповідно, ефективних технологій їх застосування тощо, то перебудова духовного світу людини, його моральних устоїв насамперед, у ставленні до природи, вимагає кардинальної перебудови сутності сучасної людської культури. Вона, на нашу думку, має проявлятися у готовності окремої особистості та суспільства загалом підпорядкувати свою сьогоднішню поведінку і діяльність у доквіллі необхідності забезпечення умов для ефективної життєдіяльності майбутніх поколінь. Останнє, як підтверджує аналіз сучасного стану доквілля та результатів діяльності людини в ньому, є надзвичайно складною проблемою, вирішення якої неможливо здійснити за короткий проміжок часу і тим більше адекватно вирішенню науково-технологічних проблем. Отже, неможливість одночасно вирішити нині зазначені проблеми, а головне відсутність, на думку М. М. Моїсєєва, часу на їх вирішення ставить людство перед фактом, що воно зможе вижити лише за умови корінних змін основ сучасної цивілізації, і передусім за умови жорстокого самообмеження й колективної дисципліни [12, с. 64–66].

Аналіз можливих шляхів вирішення цих проблем має ґрунтуватись на усвідомленні й урахуванні філософських, культурологічних, гуманітарних й соціально-економічних підходів

та поглядів обґрунтованих представниками наукових шкіл минулого. Так, історико-генетичний аналіз філософських поглядів і науки нового часу дає змогу констатувати про поступове утвердження, а з часом – домінування диференційованого підходу у пізнанні навколишньої дійсності, де складові природи як такої розглядаються на основі переважання механістичного погляду на процеси, що відбуваються у довікклі. Однак абсолютизація такого підходу у пізнанні закономірностей навколишнього середовища призвела до посилення тенденцій протиставлення людини природі. Характерними щодо цього є праці Р. Декарта, де він прямо чи опосередковано закликає людину стати «господарем» природи.

Вплив натурфілософії яскраво проявляється у поглядах Я. А. Коменського на природу і сутність людини. Останню він трактує як мікрокосм у макрокосмі, тобто людина, за його переконанням, є частиною природи і підпорядкована законам природи. Людину як фізичну істоту Я. А. Коменський розглядає не з позиції матеріалістичного сенсуалізму, а з точки зору соціальних відносин і духовного розвитку, або ж підходить до неї з чисто ідеалістичних і навіть теологічних позицій [14].

У класичній німецькій філософії матеріальний світ трансформується в абстрактно-логічну всеосяжність духу. На думку І. Канта, людина є, з одного боку, частиною матеріального світу, що підпорядковується причинним закономірностям, а з іншого – носієм духовного начала, вищих моральних цінностей. Одночасно людську етику і мораль він вважав Божим провидінням, в існуванні якого вбачав незаперечний доказ буття найвищої сили, але традиційно трактував її стосовно лише регулювання відносин між людьми. Це дає змогу зробити висновок про однобічність розуміння мислителем місця і ролі людини у довікклі, недооцінку і навіть ігнорування ним очевидних впливів людини на природу і зворотного впливу її на людину.

Згідно з висновками, які зробив Й. В. Гегель, у людині відбувається відчуження природного буття, а природа постає як реальне відтворення «абсолютної ідеї», а не результат раціонального конструювання. Схожу ідею, однак з матеріалістичних позицій, обґрунтував Л. Фейєрбах, який співвідношення «людина – природа» розглядав у контексті антропологічного принципу, тобто в категоріях родової сутності людини, абсолютизуючи її статус у природі за умови збереження гармонії останньої.

Потреби промислового виробництва у другій половині XVIII та XIX ст. призвели до появи реального протистояння людини навколишній дійсності і насамперед природі. Це відповідно зумовило численні спроби природознавців та натурфілософів доби французького Просвітництва віднайти шляхи пояснення цього протистояння. З точки зору одних, природа (зовнішнє середовище) трактувалось як комплекс природних процесів (П. Гольбах), сукупність соціально-політичних факторів (К. Гельвецій), сукупність відчуттів, завдяки яким людина отримує враження (Ж. Руссо), чи у вигляді інтелектуального середовища (Ж. Ламетрі). Загальним для всіх цих філософських позицій було визнання природи як визначального фактора впливу на людину та її діяльність. Аналіз праць перелічених вище матеріалістів та натурфілософів дозволяє зробити висновок, що їх провідною ідеєю була єдність людини і природи, в основі якої лежить «одвічна дана» гармонія між ними. Та під впливом соціально-економічних змін, стрімкого розвитку капіталістичних відносин у суспільстві, передусім – зростання промисловості і все більшого втручання людини в природу, починають зароджуватись ідеї про необхідність формування «наукового знання». Останнє, на думку Ф. Капра, мало забезпечити вирішення більшості соціально-економічних і навіть політичних проблем «за рахунок знання здобути перемогу над природою, щоб взяти від неї все, що необхідно» [13].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лекторський В. А. Идеалы и реальность гуманизма / В. Лекторський // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 28–32
2. Вернадский В. И. Размышления натуралиста Кн. 2. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1975. – 191 с.
3. Дрейер О. К. Экология и устойчивое развитие / О. К. Дрейер, В. А. Лось – М.: УРАО, 1997. – 222 с.
4. Моисеев М. М. Человек и ноосфера / М. М. Моисеев – М.: Молодая гвардия, 1990. – 352 с.

5. Кисельов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов. – К.: Парапан, 2003. – 312 с.
6. Lee M. First: Environmental Aposcalypse /M. Lee – Syracuse Univ. Press, 1995. – 208 p.
7. Сид Джон. На пути к Совету всех Существ / Сид Джон, Мейси Джоанна, Флеминг Пет, Наесс Арне. – М.: Golubka, 1994. – 125 с.
8. Гор А. Земля у рівновазі: екологія і людський дух / А. Гор. – К.: Інтелсфера, 2001. – 404 с.
9. Поттер В. Р. Биоэтика: мост в будущее / В. Р. Поттер – К.: Наукова думка, 2002. – 215 с.
10. Швебс Г. И. Идея ноосферы и социальная экология / Г. И. Швебс // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 36–45.
11. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политический анализ / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 3–31.
12. Моисеев Н. Н. Судьбы цивилизации: пути Разума / Н. Н. Моисеев. – М.: Изд-во МИЭПУ, 1998. – 398 с.
13. Капра Ф. Дао Физики – Изд. второе, сокр. / Ф. Капра. Иркутск: ЭКО-Центр 1998. – 86 с.
14. Коменский Я. М. Избранные педагогические сочинения. / Т. 2; под ред. А. А.Красновского Я. М. Коменский – М.: Учпедгиз, 1939. – 224 с.